

KAPITTEL 3

Fengsel og frihet: gjengangeres soningserfaringer

Nina Bergset Jacobsen

Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: This chapter examines the experiences of serial offenders in Norwegian prisons with varying levels of security. The analyses are based on in-depth interviews with current and former inmates who have backgrounds that include high-security prisons, low-security prisons and parole. We analyse how serial offenders experience different prison regimes. The analysis is organised in two parts: prison life within the total institution, and surveillance. The theoretical backdrops are Erving Goffman's texts on institutionalization and Michel Foucault's text on the modern prison and the «prison-like» society. We find that there are fluid boundaries between prison institutions and society outside. The total institution extends beyond the walls of the prison, from high security via low security to living outside prison. Inmates become institutionalized and internalize the patterns of the total institution. The prison institution influences former inmates in their free lives after prison.

Keywords: serial offenders, power, punishment, total institutions

Sammendrag: Kapitlet diskuterer gjengangeres opplevelser av straffegjennomføringen i norske straffeinstitusjoner med forskjellig sikkerhetsnivå. Analysene bygger på dybdeintervjuer med nåværende og tidligere innsatte som har erfaringer fra høysikkerhetsfengsel og lavsikkerhetsfengsel, og som er under prøveløslatelse. Jeg analyserer hvordan de forskjellige regimene fremstår for de innsatte, ved å undersøke følgende problemstilling: Hvordan opplever gjengangerne straffegjennomføring i de forskjellige fengselsregimene? Analysen har to deler: de innsattes hverdag i den totale institusjonen, og overvåking. Det teoretiske bakteppet for analysene er Erving Goffmans tekster om institusjonalisering og Michel Foucaults tekster om det moderne fengslet og det «fengselsaktige». Mine funn viser hvordan det eksisterer en flytende grense mellom fengselsinstitusjonene og storsamfunnet. Den totale institusjonen strekker seg utenfor fengslets murer, fra høysikkerhet via lavsikkerhet og til tiden etter soning. De innsatte blir institusjonaliserte, og den totale institusjonens trekk internaliseres i aktøren. Fengselsinstitusjonen preger derfor fortsatt aktørene etter endt soning.

Nøkkelord: gjengangere, makt, straffegjennomføring, totale institusjoner

Sitering av denne artikkelen: Jacobsen, N.B. (2018). Fengsel og frihet: Gjengangeres soningserfaringer. I J.F. Rye & I.R. Lundeberg (red), *Fengslende sosiologi. Makt, straff og identitet i Trondheims fengsler* (Kap 3, s. 57–75). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.41.ch3>
Lisens: CC BY-NC 4.0

1. Innledning

Jeg tror noen ganger at jeg fortsatt blir sett overalt, jeg skulle ta meg en sigg hjemme et par dager etter jeg hadde kommet ut. Og da ble jeg sånn, shit har jeg lov til å røyke inne, for hvis de ser meg så får det konsekvenser. Men så kom jeg på at ingen kunne se at jeg gjorde det. Men det tar litt tid å venne seg til det. (Mads¹, friomsorg)

Mads er en av gjengangerne i det norske rettssystemet. Han har vært inn og ut av fengsel og tilbrakt store deler av livet bak murene. Han forteller om en hverdag preget av overvåkning, betjenter og mangel på frihet – en hverdag i den norske straffegjennomføringen. I dette kapitlet gir jeg et innblikk i Mads' og de andre gjengangernes opplevelser i den norske straffegjennomføringen. Det teoretiske bakteppet er fengsels- og avvikkssosiologi som belyser hvordan makt og disiplin utøves i fengslet, og hvilke effekter makten og disiplinen også har for de innsatte etter at de har sonet ferdig og er ute i storsamfunnet. Spesielt bruker jeg Erving Goffmans (1991 [1967]) teori om totale institusjoner og Michel Foucaults arbeider om fengslet (1999), særlig hans overvåkningsbegrep.

Min problemstilling er som følger: *Hvordan oppleves straffegjennomføring av gjengangere i fengslene?*

Informantene består av gjengangere fra høysikkerhet, lavsikkerhet og friomsorg som er rekruttert fra fengslene og friomsorgen i Trondheim. Jeg bruker komparativ analyse for å identifisere kontraster og likheter på tvers av de forskjellige fengselsinstitusjonene og opplevelsene i friomsorgen. Informantene består av tre innsatte fra høysikkerhetsfengsel (Trondheim fengsel, Tunga), fire innsatte fra lavsikkerhet (Leira fengsel) og to tidligere innsatte tilknyttet friomsorgen. Alle informantene har erfaring fra de tre straffekontekstene, og samtlige er gjengangere.

2. Fengslet som total institusjon

Fengslet er en total institusjon der alle livsområder utfolder seg innenfor én og samme institusjon (Goffman, 1991). Det gjelder både høy- og lavsikkerhetsfengslene, selv om hverdagslivets fysiske avgrensning er tydeligst med høysikkerhetsfengslets murer. Friomsorgen er en organisert

tilsynsordning som følger opp tidligere innsatte etter prøveløslatelse, men – som jeg skal vise – trekk fra de totale institusjonene er synlige også på utsiden for de prøveløslatte som er tilknyttet friomsorgen. Jeg knytter dette mot Foucaults (1999) begrep om *det fengselsaktige*: Makten i fengslet speiler makten ute i samfunnet. Å kombinere Goffmans og Foucaults teorier er utfordrende. Goffman har et aktørperspektiv, mens Foucault heller ser på systemet. Jeg mener imidlertid at det kan være fruktbart å knytte teoriene sammen, for slik å gi et mer helhetlig bilde av straffegjennomføringen.

2.1. Erving Goffman og totale institusjoner

Fengsel er en total institusjon som er skapt for å beskytte det omkringliggende samfunnet (Goffman, 1991). Goffman hevder at fengselsinstitusjonens hovedanliggende ikke er de innsatte, men samfunnsvern. Fengslet skal fungere som en rehabiliterende institusjon for kriminelle for å unngå videre kriminalitet etter innsattes løslatelse. Målet er langsiktig beskyttelse av det omkringliggende samfunnet (Hjellnes, 2006).

Det som kjennetegner en total institusjon, er blant annet at i) hverdagen er rutinebasert, ii) det er en tydelig avstand mellom de som arbeider på institusjonen, og de som bor der, og iii) arbeid, aktiviteter og rutiner har en annen betydning innad i institusjonen enn utenfor (Goffman, 1991). Goffman retter seg mot en overordnet forståelse av fengsel, der målet er å kritisere fengslet som institusjon, samt belyse hvordan en total institusjon påvirker menneskers kreativitet, meningssøking og strategier. Institusjonen representerer grensene for de innsattes verden. Dens totale karakter symboliseres gjennom avgrensningen til utsiden, og grensene til utsiden markeres gjennom lukkede dører, høye vegger, piggråd eller fysiske murer (Goffman, 1991).

De innsattes tilgang til det omkringliggende samfunnet er svært begrenset i et høysikkerhetsfengsel. Her er det høye betongmurer, låste dører, overvåkningskameraer og betjenter som skal sikre at de innsatte blir værende innenfor murene. Murene hindrer dem i å fysisk delta i stor-samfunnet, selv om de får et innblikk i samfunnets utvikling gjennom tv og aviser. I et lavsikkerhetsfengsel er tilgangen fortsatt begrenset, men de

fysiske grensene er ikke preget av fysiske murer og piggetråd. På lavsikkerhet har de innsatte mulighet til permisjoner, hyppigere besøk fra familie og venner og frigang til jobb. De innsatte på lavsikkerhet har færre betjenter som vokter over dem. De soner dessuten i et fellesskap hvor alle – både innsatte og betjenter – bidrar til hverdagslivets praktiske gjøremål. Likevel er det hindringer og begrensninger som avgrenser de innsattes fysiske rom og deres muligheter for frihet. I friomsorgen er begrensningene enda færre. De tidligere innsatte oppholder seg utenfor fengselsinstitusjonen og bor i ordinære hus. De har gjerne arbeid, og de kan fritt bevege seg omkring i samfunnet. Det er fortsatt noen innskrenkninger i friheten. Blant annet kan de avkreves narkotikatester eller ha oppmøteplikt.

Goffmans beskrivelse av den totale institusjonen synes umiddelbart mest relevant for å beskrive høysikkerhetsfengslet. Her er de fysiske murene tydelige, og de innsattes hverdagsliv er strengest organisert. Som jeg skal hevde i dette kapitlet, er det likevel tydelige likheter mellom høysikkerhet, lavsikkerhet og friomsorg. Gjennom soningsforløpet – fra høy- til lavsikkerhetsfengslet og deretter til friomsorgen – erstatter gjengangerne de fysiske murene med det de selv omtaler som egne «indre murer». Det er subjektive, mentale hindringer som gjør at den totale institusjonens karakter strekker seg utover de fysiske fengselsmurene. Gjengangere tar med seg sine soningsopplevelser fra fengslene ut i friheten, og gjenskaper på denne måten noen av den totale institusjonens begrensninger.

2.2. Michel Foucault om «det fengselsaktige»

For å utforske likheter, forskjeller og sammenhenger mellom gjengangerens opplevelser i høy- og lavsikkerhetsfengslene og friomsorgen skal jeg bruke Michel Foucaults begrep om «det fengselsaktige» – hvordan fengslets makt og disiplin strekker seg utover den totale institusjonen. Jeg skal også bruke hans diskusjoner av «panoptikon» for å belyse ulike former for overvåkning i den moderne fengselsinstitusjonen.

Ifølge Foucault finnes ikke makten bare i fengslet, den er allestedsnærværende (Foucault, 1999). Han viser at maktteknikkene som benyttes i fengslet, også brukes i resten av samfunnet. Han kaller dette for «det

fengselsaktige». Foucault beskriver disiplin som en maktform med et sett av teknikker som søker å gjøre individene føyelige. Disiplinen skal gjøre massene til lydige og effektive aktører. Alle tvinges inn i et system av disiplin. Fengselsinstitusjonen henger tett sammen med alle andre maktmidler og strategier som landets styremakter anvender. Straff avspeiler måten maktforhold organiseres og begrunnes innenfor et samfunn. Det er derfor utfordrende å endre fengselsinstitusjonen.

For at disiplinen skal fungere, er den avhengig av å synes. Foucault forklarer at dette gjøres gjennom et nettverk av synlighetslinjer. Gjennom arkitektur opprettholdes disiplinen og garanterer dens synlighet. Synligheten gjør det lettere å oppdage avvik fra samfunnets normer og straffe dem som avviker (Foucault, 1999: 161–162). Foucault trekker frem det panoptiske fengslet som et eksempel. Her blir hver enkelt celle overvåket fra et tårn i midten av fengslet. Betjentene kan se alle innsatte, alltid (Foucault, 1999: 174–175). Denne arkitektoniske strukturen sikrer at de innsatte til enhver tid er overvåket, uten at de selv vet når de blir sett. Strukturen skaper selvdisiplinering. De innsatte vet aldri om de faktisk overvåkes, men oppfører seg som om de blir det. Diskusjoner av panoptikon – om enn i andre utforminger – er et interessant verktøy for å belyse innsattes oppfattelse av overvåkning og straff.

Disiplineringsmakten finner vi også i andre institusjoner. I straffegjennomføringen blir den imidlertid rendyrket og fremstår svært tydelig. Den disiplinerende makten er heller ikke utelukkende negativ. Foucault skiller mellom repressiv og produktiv makt. Den første begrenser individets handlingsmuligheter, mens den produktive makten er muliggjørende og skapende (Foucault, 1999). Jeg vil i dette kapitlet vise til hvordan maktutøvelsen ikke bare fratår individene deres frihet, men også hvordan den muliggjør deres deltakelse i storsamfunnet.

3. Intervjuer med gjengangere

Jeg har intervjuet nåværende og tidligere innsatte om deres erfaringer knyttet til opplevelsen av straffegjennomføringen i et høysikkerhetsfengsel (Trondheim fengsel, Tunga), et lavsikkerhetsfengsel (Leira) og i friomsorgen under prøveløslatelse. Informantene ble rekruttert gjennom

Kriminalomsorgen region nord ut fra tre kriterier for strategisk utvalg (Thagaard, 2003: 53). For det første skulle informantene være norsktalende for å unngå bruk av tolk og/eller språklige misforståelser. Derne st skulle de ha sonet lenger enn seks måneder for å sikre at informantene hadde et godt erfaringsgrunnlag fra fengslet. Endelig valgte jeg av praktiske hensyn å intervjuer menn.

Utvalget bestod av ni mannlige informanter. Alle sonet eller hadde sonet lange dommer, og var dessuten gjengangere i fengselssystemet. Gjengangere defineres som en domfelt som soner eller har sonet tre eller flere ganger, med unntak om den domfelte er dømt for mange forhold i samme dom. De hadde derfor erfaringer med straffegjennomføring fra alle tre formene for straffegjennomføring som diskuteres i dette kapitlet, – høy- og lavsikkerhetsfengsler og friomsorg. Årsaken til at utvalget bestod av gjengangere, var nettopp deres erfaringsgrunnlag fra de ulike straffekontekstene. På intervjudtidspunktet sonet tre informanter i høysikkerhetsfengsel og fire i lavsikkerhetsfengsel. To informanter var på prøveløslatelse under oppsyn av friomsorgen.

Analysen er organisert ut fra en sammenligning av informantenes erfaringer fra høy- og lavsikkerhetsfengslene og friomsorgen. For å belyse problemstillingen gjorde jeg en temasentrert analyse (Thagaard, 2003: 153). Kodene jeg brukte i analysen, er utarbeidet med utgangspunkt i datamaterialet og inspirert av en induktiv fremgangsmåte (Tjora, 2013: 175). To hovedkoder med underkoder ble identifisert. Den første hovedkoden er «De innsattes hverdag i den totale institusjonen» og diskuterer aktørenes opplevelser. Her er underkodene «rutiner», «betjentenes sanksjonering», «frihetsberøvelse» og «tiden etter de fysiske murene». Den andre hovedkoden er «overvåkning» og er basert på hvordan overvåkning oppleves av informantene.

4. De innsattes hverdag i den totale institusjonen

Hvordan oppleves straffegjennomføringen i det norske rettssystemet? I analysens første del diskuterer jeg dette spørsmålet med utgangspunkt i de nåværende innsattes opplevelser av fengselshverdagen, og med et

spesielt blikk på hvordan rutiner, frihetsberøvelse og sanksjonering preger dem. Deretter ser jeg på hvordan de innsatte opplever overgangen til friomsorgens regime, til et liv i storsamfunnet utenfor fengslet, og hvordan deres hverdag fortsatt påvirkes av stadig usikkerhet.

4.1. Rutiner og tidsplanlegging

Kriminalomsorgen beskriver rutiner og planer som organisatorisk sikkerhet (Kriminalomsorgens sentrale forvaltning, 2006). Organisatorisk sikkerhet innebærer organisering av arbeidet, ansvar og myndighet. Et eksempel på dette kan være planer for hvordan betjentene skal håndtere ulike situasjoner hos de innsatte (St.meld. nr. 37 (2007–2008)). Hverdagen innenfor murene i et høysikkerhetsfengsel preges derfor av faste rutiner og streng tidspraksis. Dagene er satt innenfor tydelige rammer, og de innsatte har liten eller ingen påvirkning på de fastsatte rutinene. De innsatte opplever dette som en hindring. Hver dag er forutsigbar, og de innsatte har få muligheter til å endre dagens gang.

Goffman viser også hvordan institusjonslivet er grunnleggende preget av manglende forutsigbarhet. Spesielt viktig er det at de innsatte mangler kjennskap – og i enda større grad, medbestemmelse – over sin egen fremtid. Goffman skriver at «[c]haracteristically, the inmate is excluded from knowledge of the decisions taken regarded his fate» (1991: 19), og dette oppleves svært negativt. Å kunne planlegge og kjenne sin fremtid er et gode som de innsatte fratras i fengslet. Gode eksempler er kompliserte søknadsprosesser og mangel på kontinuitet i saksbehandlingen.

Uvissheten rundt egen fremtid var et gjennomgående trekk hos alle de tre gruppene som ble intervjuet. På høy- og lavsikkerhet er livet på utsiden ukjent og fremmed, og de færreste hadde kontroll over hva som ville skje når de ble løslatt. De prøveløslatte var midt oppi prosessen med å finne ut av hvordan de kunne ta kontrollen tilbake i eget liv og få (tilbake) en forutsigbar hverdag. Flere av de tidligere innsatte var under rusbehandling og hadde derfor ikke jobb. De var usikre på hva de skulle gjøre. Dette skapte uro hos dem. Som Mads reflekterte: «Jeg vet ikke helt hva jeg skal gjøre. Hva kan jeg brukes til og er det noen som vil ansette meg liksom ...» (Mads, friomsorg).

4.2. Betjentenes sanksjonering

Betjentene er viktige både i utøvelsen av kontroll og for sikkerhetsopp-gaver i fengslet, og de oppleves som en hindring for de innsatte. Deres tilstedeværelse og muligheter til å straffe uønsket atferd kan få fysiske konsekvenser for de innsatte. Betjentenes sanksjonsmakt er hjemlet i lover og regelverk, men de innsatte kan likevel oppleve det som at betjentene utviser et betydelig selvstendig skjønn i utøvelsen av sanksjoner. De innsatte opplever videre at maktmidlene som er til rådighet og tas i bruk på høy- og lavsikkerhet, er svært varierende. På høysikkerhet risikerer en blant annet å bli flyttet til en annen avdeling, eller også få et opphold på glattcelle eller isolasjonscelle hvis en er «vanskelig» og opptrer truende mot betjentene.

Du havner i kjelleren, på isolat på glattcella. Det er nå rett som det er at noen blir båret ned dit, de bærer dem i hver sin fot og arm over plassen og ned i kjelleren. Forskjellen mellom der nede og her, er forskjellen mellom himmel og helvete. Det er et høl. Det hender betjentene fleiper med det, «hvis du ikke er snill nå» liksom. (Eirik, høysikkerhet)

Frykten for å havne på glattcellen var sterk hos flere av informantene som sonet i høysikkerhetsfengslet. Bortsett fra å havne på isolat var dette den verste sanksjoneringen de kunne bli utsatt for. På isolat blir de innsatte fratatt all kontroll og autonomi. Systemets kontroll blir svært tydelig, og frykten for straff fører til at den innsatte disiplinere seg selv, basert på frykt for straff.

I lavsikkerhetsfengslet blir ikke de innsatte flyttet til en annen avdeling eller på isolat, men risikerer å bli flyttet tilbake til høysikkerhetsfengslet. Lavsikkerhet er en mildere form for kontroll, og er derfor ofte referert til som åpen soning. Her er den fysiske kontrollen bygget ned. I stedet er andre former for kontroll utviklet. Kontrollmekanismen ved lavsikkerhetsfengslene viser seg gjennom et nettverk av regelverk om straff og belønninger knyttet til de innsattes oppførsel og progresjon i soningen. Ofte tar dette form som kontrakter, der de innsatte samtykker til forskjellige regler i bytte mot forskjellige goder (Fridhov, 2006: 115–116). Brytes kontraktens regler, forsvinner også godene.

Martin har tilbrakt mye tid i både høysikkerhetsfengsel og lavsikkerhetsfengsel. Han beskriver hvordan han opplever forskjellene og likhetene mellom de to ulike fengselsinstitusjonene:

Det er stor forskjell fra lukka og hit, du slipper de låste dørene her. Men muren er her, du kan bare ikke se den. Betjentene tar tak hvis noen ikke oppfører seg, det gjør de. Nå har de begynt med noe nytt da, kommer du tilbake fra permisjon kan du bli bedt om å kle av deg. Det synes jeg ikke noe om. Det er nedverdiggende. De strammer stadig inn, og du vet aldri hvor lenge det kommer til å vare. (Martin, lavsikkerhet)

Martin på lavsikkerhet beskriver hvordan inntrykket av de fysiske murene har minsket. Men selv om de fysiske stengslene fra høysikkerhetsfengslet ikke preger lavsikkerhetsfengslet i like stor grad, er opplevelsen av de fysiske murene fortsatt til stede. De innsatte utsettes fortsatt for kontroller og mangel på kontinuitet. Den fysiske kontrollen minker, men den totale institusjonens preg er høyst tilstedeværende.

Gjengangeren er bevisst betjentenes muligheter for å sanksjonere både på høysikkerhet og på lavsikkerhet. De vet hvilke konsekvenser det kan ha å bryte betjentenes og fengslets regler og reglementer. Her er likheten mellom høy- og lavsikkerhetsfengslet tydelig. Betjentenes kontroll og disiplin representerer hindringer i fengslets hverdagsliv. Vissheten om mulige sanksjoner er i seg selv nok: De innsatte vet hva som blir konsekvensene hvis de opptrer i strid med fengslets reglement, og dette sikrer at den innsatte disiplinerer seg selv for å unngå de uønskede konsekvensene.

4.3. Frihetsberøvelsen

Norske soningsforhold blir gjerne omtalt som mer humane enn soningsforholdene i andre land (Pratt, 2008). Dette kommer også ofte til uttrykk i mediene, som gjerne viser et glorifisert bilde av de fysiske omgivelsene til innsatte i høysikkerhetsfengsel (Bore, 2012; NRK, 2010). Det blir fremstilt som at de materielle omgivelsene bidrar til å bedre de innsattes hverdag, slik at straffen blir «for mild». Hvor mye straffen faktisk smerter, er det imidlertid bare de innsatte som kan uttale seg om (Schanning, 2009: 14), og her er det stor variasjon i hva mine informanter trekker frem fra sine

soningsopplevelser. Enkelte aspekter ved soningen er likevel så dominerende at de nødvendigvis preger og påvirker alle innsatte. Mine funn viser blant annet hvordan de innsatte i høysikkerhetsfengslet i større grad fokuserer på frihetsberøvelsen og dens konsekvenser, mer eller mindre uavhengig av de fysiske forholdene. Olav beskriver tiden da han satt på lukket avdeling («isolasjon»), der de innsatte må være på cellen 23 timer i døgnet.

Jeg satt en gang syv måneder på 23 timer i døgnet i isolasjon. Alt ble gjort på cella. Da var det bare når jeg skulle på do eller lufting en time om dagen. Jeg ble nesten redd folk når jeg kom ut derfra. Det gjorde noe med meg, det er det ikke tvil om. Etterpå når jeg kom ut så var jeg nesten ikke ute lenger, jeg satt bare inne hele tiden, taklet ikke noe sosialt. (Olav, høysikkerhet)

Olavs fortelling viser den tydelige forskjellen mellom cellene på de ulike avdelingene. På isolasjonscellen er en stengt ut fra både storsamfunnet og den sosiale kontakten med de andre innsatte i fengslet. Isolat er som et fengsel i fengslet. Mangelen på sosial kontakt under oppholdet på isolasjonscellen gjør det verre å tilpasse seg et sosialt liv når man kommer tilbake til avdelinger med fellesskap med andre innsatte.

På lavsikkerhet er forholdene annerledes. De innsatte har ikke fysiske murer rundt seg. Flere beskriver dem likevel som høyst tilstedeværende:

Jeg tenker på at jeg er i fengsel. Du er liksom inne på akkurat samme måte som på lukka, det er en mur der, men du må på en måte bygge den selv. Det er ikke så mye som skal til før du havner tilbake på lukka. Hva som helst kan utløse det nesten, derfor sier jeg at vi bygger murene selv, vi må på en måte hindre oss selv. Den største forskjellen er at du kan gjøre nesten hva du vil, men du har fortsatt ikke friheten. (Joakim, lavsikkerhet)

Joakim forteller at han ikke opplever at kontrollen fra høysikkerhetsfengslet har sluppet tak i ham. I stedet for den faktiske kontrollen bygger han sine egne murer for å hindre at han blir forflyttet tilbake. Han forteller om seg selv når han henviser til murene – han viser med dette at han tar ansvar for å disiplinere seg selv. I lavsikkerhetsfengslet har de innsatte et større handlingsrom enn i høysikkerhetsfengslet, men dette er likevel ikke en frihet de klarer å benytte seg av.

I Goffmans analyser er de fysiske murene sentrale for at den totale institusjonen skal fungere. Institusjonens innsatte skal bli «... cut off from the wider society for an appreciable period of time» (Goffman, 1991: 11). Jeg vil imidlertid argumentere for at lavsikkerhetsfengslet – tross fraværet av fysiske murer – fortsatt deler den totale institusjonens særtrekk. *Opplevelsene* av de fysiske murene er til stede, selv om de egentlig ikke er der. På samme måte som rutinene og frykten for betjentenes sanksjoner har blitt det, er de fysiske murene blitt internalisert i de innsatte. Selvdisciplineringsmekanismer fungerer uten fengslets fysiske murer. De fysiske murene er gjort om til subjektive og abstrakte murer – men er fortsatt virkelige for de innsatte.

4.4. Tiden etter de fysiske murene

Så langt har jeg sett på aspekter ved straffegjennomføring som er spesielt aktuelt for høy- og lavsikkerhetsfengslene. I dette underkapitlet analyserer jeg fortellingene til informantene som er under friomsorgens kontroll. Jon har siden løslatelsen fra fengslet hatt to obligatoriske møtedager i måneden hos friomsorgen. Møtene hos friomsorgen er ment for at han skal holde seg unna kriminell aktivitet. Det er et tiltak som han selv setter stor pris på:

Frihet er vanskelig, jeg synes det er bra at jeg må møte opp her. Jeg stoler ikke på meg selv i frihet, hvem vet hva jeg finner på når rammene er borte. (Jon, friomsorg)

Mads hadde ikke en tilsvarende overgangsfase med fast oppmøteplikt etter sin løslatelse. Han beskriver tiden etter soning som utfordrende:

Det var nesten så jeg fortsatte å sone hjemme. Hadde problemer med å dra på butikken for der var det så mye folk. Det positive var vel at jeg ikke var ute og gjorde noe galt som sendte meg rett tilbake. Men jeg hadde en venninne som tok tak, hvis det ikke hadde vært for henne hadde jeg sikkert fortsatt sittet hjemme og aldri gått ut. Det er ikke et liv som er verdt å leve. (Mads, friomsorg)

De tidlige innsattes opplevelse er at tiden etter løslatelsen er som en forlenget soning. Selv om de ikke lenger soner i formell forstand, føler de seg ikke fri. De fysiske murene er blitt internalisert, og opplevelsen av dem

er fortsatt sterk. Murene forfølger den innsatte ut i frihet, følelsen av dem slipper ikke tak. De fysiske murene er blitt abstrakte.

Sammenlignet med erfaringene fra høy- og lavsikkerhetsfengslene, er ikke opplevelsen av de fysiske murene likevel like sterk. Det er ikke dekning for å hevde at de prøveløslatte fortsatt befinner seg i totale institusjoner, som beskrevet av Goffman (1991). Likevel følger den totale institusjonens karakterer – og dens ringvirkninger for individet – med de innsatte ut i storsamfunnet. Det kan også sees i sammenheng med Foucaults (1999) begrep om «det fengselsaktige». Fengslets disiplin er ikke alene til stede i fengslet, men også i samfunnet for øvrig. Det er ikke nødvendigvis bare reelle hindringer – som problemer med å skaffe seg bolig og arbeid – de tidligere innsatte opplever ute i storsamfunnet. De tar også med seg indre, personlige barrierer med seg ut fra fengslet. De tar med seg sine selvskapte mentale murer, som innskrenker deres handlingsrom.

Alle informantene er gjengangere og har lang erfaring med det norske straffesystemet. Deres fortellinger antyder at langvarige og gjentatte sonings erfaringer og institusjonalisering, ikke minst mangelen på selvbestemmelse innenfor murene, gjør det krevende for dem å omstille seg til friheten utenfor murene.

4.5. Overvåkning

I høysikkerhetsfengslet er overvåkning av innsatte sentralt for å skape og opprettholde orden. I tillegg til betjentenes fysiske overvåkning, preges høysikkerhetsfengslet av overvåkning gjennom teknologiske virkemidler. Jeg skal omtale dette som «digitale panoptikon».

De innsatte er bevisst på det digitale panoptikonets nærvær i fengslet, og de forholder seg til det aktivt. Til dels greier de også å begrense dets virksomhet. Flere av informantene fortalte at de følte de hadde full kontroll over det digitale panoptikonets tilstedeværelse. Den digitale muren som panoptikonet representerer, er til stede, men de innsatte lykkes med å begrense overvåkingen. Spesielt utfordrer de den digitale murens effekter gjennom å skaffe seg en oversikt over kameraenes «blindsoner».

Vi vet jo at de er der hele tiden, men det tok ikke lang tid før jeg vendte meg til det. Jeg vet hvor kameraene er, jeg har full kontroll. (Eirik, høysikkerhet)

Overvåkningen som Eirik beskriver, handler om hvordan de innsattes fysiske handlinger overvåkes. Dette utgjør en vesentlig del av fengslets overvåkning. Det digitale panoptikonet må likevel tolkes i sammenheng med betjentenes overvåkning av de innsattes ytringer. Flere av informantene påpekte at de må veie sine ord nøye, også når betjentene ikke er fysisk til stede, for å unngå sanksjonering fra betjentene og fengselsssystemet. De innsatte opplever at de ikke kan si akkurat hva de mener, etter som utsagn kan brukes mot dem senere, både av andre innsatte eller av de ansatte. For eksempel kan en innsatt som fremstår truende, bli overflyttet til en annen avdeling, eller verste fall ned til glattcellen. Den verbale overvåkningen fører til at de innsatte ikke kan uttrykke seg fritt. Dette kan betraktes som en begrensning av de innsattes verbale frihet, som igjen kan fremstå som en måte å overvåke og kontrollere innsatte på.

Det digitale panoptikonet er også til stede i lavsikkerhetsfengslet, men i en annen form enn i høysikkerhetsfengslet. Kameraene er ikke lenger dominerende. Den digitale overvåkningen foregår i stedet på andre måter, blant annet gjennom overvåkning av innsattes telefonsamtaler og deres aktiviteter på internett (boligsøk, nettbank og lignende). Likevel er det først og fremst betjentenes fysiske tilstedeværelse som de innsatte i lavsikkerhetsfengslet knytter til overvåkning:

Jeg tror vi blir mer sett enn vi er klar over. De gjør tellinger og sånn men vi er nok ikke så klar over det. De vet jo hva vi driver med, det er bare dumt å tro at du slipper unna med noe bare fordi det ikke er kameraer her. (Joakim, lavsikkerhet)

Joakim forteller at de innsatte ikke er fullstendig bevisst betjentenes overvåkning, selv om de forstår at betjentene både gjør tellinger og observerer dem på arbeid og på fritiden. Jeg mener dette kan tolkes som en form for *skjult overvåkning*. Fengslet har i stor grad kontroll på hvor de innsatte er, og hva de gjør. Som tidligere nevnt er overvåkning av de innsatte et av fengslets sentrale verktøyer for å skape og opprettholde orden.

Fengselsystemet har også andre former for kunnskap om tidligere innsatte. Gjennom gjentatte soninger over tid, i både høy- og

lavsikkerhetsfengsler, har alle større hendelser som de innsatte tidligere har vært involvert i, blitt loggført. Gjengangerne opplever manglende kjennskap til og kontroll over informasjonen systemet har om dem. De føler de må motbevise informasjonen som gis i rapportene, ikke minst for å bevise at de har brutt med sine tidligere kriminelle handlingsmønstre. På denne måten opprettholder de innsatte disiplinen gjennom selvdisiplin. Dette kan sees som overvåkning gjennom rapporter, en *panoptisk papirmølle*. De innsatte kan ikke skjule rapportene fra fortiden, de følger med dem livet ut. «Mappa mi følger meg hele veien, de vet liksom alt før de hilser på meg uansett hvor jeg er» (Bjørn, lavsikkerhet). Systemet har alltid tilgang på informasjonen om den innsatte. Kunnskapen er i systemet, og, som Bjørn påpeker, systemet vet mye.

I friomsorgen er det møteplikten som tar over for fengslets direkte overvåkning gjennom betjenter og det digitale panoptikonet. Jon trekker imidlertid frem en annen komponent ved storsamfunnets disiplinering som han først er blitt bevisst etter løslatelsen:

De kaller det sånn «kjenning av politiet», jeg føler jeg blir stoppa uten grunn noen ganger. Når de ser meg på gata så vet de hvem jeg er og alt jeg har gjort, og da holder de selvfølgelig litt ekstra godt øye med meg. (Jon, friomsorg)

Politiet skal skape trygghet i samfunnet. De skal ha en synlig lokal tilstedeværelse, og politiet patruljerer derfor jevnlig gater og andre offentlige steder. For folk flest er dette uproblematisk. Tidligere innsatte opplever det derimot som aktiv overvåkning. De er bevisst på politiets kjennskap til dem som tidligere kriminelle og føler de blir spesielt observert av politipatruljene. Jon forteller at han opplever et stempel som «kjenning av politiet», og han er blitt oppsøkt av politiet, helt uten grunn. Han har en fornemmelse av at politiet holder ekstra godt øye med ham basert på kunnskap om hans kriminelle handlingsmønster. For ham er det som om synlighetslinjene fra fengslet fortsatt virker, selv om de ikke har den samme fysiske tilstedeværelsen. Flere av informantene beskrev på samme måte hvordan de fortsatt følte seg overvåket etter løslatelse, og hvordan de brukte lang tid på å venne seg til at de var alene og utenfor systemets synsfelt. Igjen er resultatet at disiplinen er internalisert hos de tidligere innsatte. De opplever at de utøver disiplin og selvkontroll på lignende

måter som da de var institusjonalisert i fengslet. Overvåkningen kontroll strekker seg dermed utover fengslets murer og fortsetter å påvirke de innsatte etter at de er løslatt. Overvåkningen konsekvenser har utviklet seg til de innsattes «innbilte panoptikon». Systemet fortsetter å disiplinere de tidligere innsatte gjennom deres selvdisiplin.

4.6. Panoptikons utvikling - en oppsummerende diskusjon

Hva kan gjengangernes erfaringer si oss om overvåkningen og dens konsekvenser? Panoptikon utvikler seg fra høy- til lavsikkerhetsfengslet og videre til friomsorgen. Jeg vil argumentere for at overvåkningen av de innsatte, både i fengslene og utenfor, har vesentlige likhetstrekk med det panoptiske fengslet som Foucault skildrer (Foucault, 1999). Det arkitektoniske er annerledes i samtidens fengselsinstitusjoner, likheten er at de innsatte er under konstant overvåkning. Den systematiske overvåkningen i høysikkerhetsfengslet skjer gjennom betjentenes direkte observasjon av de innsatte og gjennom det digitale panoptikonet. Aktøren blir slik et objekt for sanksjon og korreksjon. Avvikene blir eksponert for bevoktning og målinger (Foucault, 1999). Ved å sanksjonere de innsatte som går utenfor systemets ønskede handlingsmønster, gjør høysikkerhetsfengslet aktøren – den innsatte – til et kontrollert individ som retter seg etter fastsatte normer og verdier. Kameraene er direkte observerbare, men kontrollrommet har ikke de innsatte innsyn i. Det digitale panoptikonet fungerer dermed parallelt med panoptikonet som Foucault (1999) beskriver. En særs viktig komponent i overvåkningen disiplin er selvdisiplinen den medfører. Kameraene garanterer disiplinens synlighet ved at de innsatte er bevisst på deres tilstedeværelse. For å unngå mulige sanksjoner må de derfor kontrollere sine handlinger og følge systemets regler i tilfelle de er i synsfeltet. Uvissheten om synsfeltet skaper selvdisiplin.

I lavsikkerhetsfengslet er kameraene og kontrollrommet ikke til stede på samme måte. De innsatte er ikke innenfor synlighetslinjenes rekkevidde til enhver tid. Likevel er andre former for overvåkning til stede, og disiplinen er fortsatt tydelig og aktuell. Overvåkningen på lavsikkerhet fungerer mer i det skjulte, og de innsatte er ikke like bevisst på dens

tilstedeværelse. Det finnes ikke synlige kameraer som har som funksjon å overvåke. Betjentene er hovedkilden til overvåkning, blant annet gjennom deres direkte observasjoner av de innsatte. Den skjulte overvåkningen kommer til uttrykk ved at enhver samtale med personalet i fengslet kan oppleves som overvåkning for den innsatte, men det kan også oppleves som en hverdagslig samtale uten noen videre betydning. Betjentenes overvåkning er her det som Kriminalomsorgen omtaler som «dynamisk sikkerhet», der det sentrale verktøyet er at betjenter etablerer gode relasjoner til og har systematisk samhandling med de innsatte (St.meld. nr. 37 (2007–2008)). Den dynamiske sikkerheten er også til stede i høysikkerhetsfengslet, men er mer fremtredende på lavsikkerhetsavdelingene og fremstår for de innsatte som hovedkilden til overvåkning. Betjentenes mer uformelle relasjon til de innsatte på lavsikkerhet fungerer som en mykere makt- og kontrollform, som en mellommenneskelig kontrollteknikk. Dette kan også sees som en refleksjon av det panoptiske prinsipp: Den innsatte vet ikke når han blir observert – overvåket – av fengselsbetjentene. Den dynamiske sikkerheten kan slik sees som en omformet versjon av det panoptiske prinsippet.

Som tidligere diskutert representerer betjentene i lavsikkerhetsfengslet ikke et like tydelig maktsymbol som betjentene i høysikkerhetsfengslet gjør. På lavsikkerhet sees fengselsbetjentene i større grad som likeverdige med de innsatte. Det betyr også at de innsatte ikke er like bevisst på betjentenes overvåkning. Overvåkningen blir dermed mer skjult, selv om den innsatte fortsatt er objektet for sanksjoner og korreksjon (Foucault, 1999).

Det digitale panoptikonet, som er så tydelig til stede i høysikkerhetsfengslet, er heller ikke like nødvendig i lavsikkerhetsfengslet. Betjentenes overvåkning gjennom tellinger, tilfeldige kontroller og avlytting av telefonsamtaler er tilstrekkelig for å opprettholde disiplin og kontroll. Graden av synlig overvåkning reduseres, selvdisiplinen tar gradvis over.

For de tidligere innsatte som er ute i storsamfunnet, men under friomsorgens kontroll, er overvåkningen mer eller mindre forsvunnet. Betjentene og det digitale panoptikonet er ikke lenger en del av deres hverdag. Likevel opplever de fortsatt en følelse av overvåkning etter løslatelse. Den første formen for overvåkning er politiet, som er det som

ligner mest på fengselsbetjentene. Gjengangerne opplever at de overvåkes ut fra sin kriminelle fortid. Den andre formen for overvåkning er overvåkningens papirmølle. De blir overvåket av fengselssystemet, som har loggført de innsattes atferd i høy- og lavsikkerhetsfengslet. Rapportene gir full oversikt over de tidligere innsatte, og systemet – også friomsorgen – har dermed mye informasjon om dem. Endelig styres de løslatte av effektene av det innbilte panoptikonet. De tidligere innsatte har internalisert fengslets panoptikon og opplever fortsatt, og lar seg disiplinere av, overvåkningens tilstedeværelse. De ulike formene for overvåkning – det digitale panoptikonet, den skjulte overvåkningen og overvåkningens papirmølle – utvikler seg til en abstrakt overvåkning: det innbilte panoptikonet. De innsatte internaliserer overvåkningen og tar den selv med videre ut i samfunnet.

Slik blir den totale institusjonen (Goffman, 1991) og det fengselsaktige (Foucault, 1999) videreført gjennom de innsattes opplevde og abstrakte overvåkning.

5. Flytende grenser mellom fengsel og frihet

Overgangen fra høysikkerhet til lavsikkerhet viser hvordan aktørenes opplevelser av straff utvikler seg gjennom straffegjennomføringen. Lav-sikkerhetsfengslet er mindre preget av de fysiske murene og andre stengsler enn hva høysikkerhetsfengslet er. Likevel er fangene bevisst murenes tilstedeværelse. De innsatte i lavsikkerhetsfengslet har fått innvilget sine søknader om overføring fra høysikkerhetsfengslet som en belønning for god oppførsel. I praksis betyr det at de har lyktes med å internalisere høysikkerhetsfengslets fysiske murer. De har overtatt arbeidet med å disiplinere seg selv. Den innsatte er bevisst fengslets normer og regler, og faren for sanksjoner om disse brytes, og de justerer handlingene deretter.

For de tidligere innsatte er de fysiske murene borte. I stedet møter de andre hindringer som er en konsekvens av opplevelsen av den totale institusjonen. De fortsetter med selvdisiplineringen og bærer med seg den totale institusjonen ut i frihet. Deres indre murer er en (utilsiktet) konsekvens av fengselsoppholdet og representerer en form for «overdisiplinering». De innsatte disiplinere seg selv ut fra sine langvarige

sonings erfaringer og kontinuerlige eksponering for fengslets ulike former for overvåkning og disiplinering.

Den norske straffegjennomføringen er kompleks. Mine analyser viser at det ikke er klare skiller mellom de forskjellige soningsinstitusjonene. Grensene mellom høy- og lavsikkerhetsfengslet og friomsorgen er til dels overlappende. Overalt opplever de innsatte ulike former for hindringer som begrenser deres handlingsrom og autonomi, og de innsatte etablerer også selv hindringer for å opprettholde selvdisiplinen, både under og etter soning. Den totale institusjonens virkemåter følger den innsatte fra høy- til lavsikkerhetsfengslet og videre ut i storsamfunnet etter løslatelse. De innsattes selvdisiplinerende arbeid demonstrerer de flytende grensene mellom fengsel og «det fengselsaktige» samfunnet (Foucault, 1999). Den totale institusjonens logikk og virkemåter er internalisert og fungerer automatisk, uten nødvendig inngripen fra systemet.

Sluttnoter

1. Av anonymitetshensyn brukes fiktive navn på informantene.

Referanser

- Bore, B. (2012). Er dette et fengsel? *Dagbladet*. Hentet fra <https://www.dagbladet.no/nyheter/er-dette-et-fengsel/63175029> 19.11.2015.
- Foucault, M. (1999). *Overvåkning og straff*. Oslo: Gyldendal.
- Fridhov, I.M. (2006). Fanger og fengsel. I L. Finstad og C. Høigård, (Red.). *Straff og rett* (96–117). Oslo: Pax forlag.
- Goffman, E. (1991). *Asylums: Essays on the Social Situations of Mental Patients and Other Inmates*. Harmondsworth: Penguin.
- Hjellnes, S. (2006). Totale trekk ved fengsel og fengsling. I E. Larsen, (Red.), *Fengslet som endringsarena: bok for fengselsbetjenter* (118–147). Oslo: Kriminalomsorgens utdanningssenter.
- Kriminalomsorgens sentrale forvaltning. (2006). *Kriminalomsorgens sikkerhetsstrategi 2006–2010: Trygghet for samfunnet, domfelt, innsatte og tilsatte*. Oslo: KSF.
- NRK (2010) Havnå: For fint fengsel. *NRK*. Hentet fra http://www.nrk.no/sorlandet/nokas-domt_-for-fint-fengsel-1.7357554 19.11.2015.

- Pratt, J. (2008). Scandinavian exceptionalism in an era of penal excess: Part I: The nature and roots of Scandinavian exceptionalism. *The British Journal of Criminology*, 48. 275–292.
- Schanning, E. (2009). *Den tilsiktede smerten: en blindflekk i norsk kriminalpolitikk*. Oslo: Unipub.
- St.meld. nr. 37 (2007–2008). *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn (kriminalomsorgsmelding)*. Oslo: Justis- og politidepartementet.
- Thagaard, T. (2003). *Systematikk og innlevelse – en innføring i kvalitativ metode*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Tjora, A. (2013) *Kvalitative forskningsmetoder – i praksis*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

LU-501

